

նեւ շունք բազումս է-
 ժողովք Հարաց պաշտ-
 ցին զիս. ծակեցին շն-
 քս իմ և զոտս իմ է-
 խանակ լեզուս(43) իմ:

(Հառ. գ. Էջին ա. սիւնակը)

«Հաղկեցին զնա»
 «Ինչ է իմ, և ո՞ր է Տէր և
 ձայնի իմում եւ ը
 ինչ զողորս(44) իմ ի ժողո-
 վս առբար զաւրականին
 «-ը երեւեցան նորա
 ինչ դաստակերալին քո
 եւ ո՞ր կըսերս եւ(45) յամե-
 շեխան ողորմութիւն ք
 «Թացեալ յառաջե-
 ցայ զիս, եւ զայս իբր
 է-սաց ոչ եւս կարէր
 բանալ զըրեւանս յանհա-
 ռէն պրկոցաց զեւրա-
 շին եւ անդէն վաղվա
 շին դահլիճն հրաման
 աւեալ յերկից նախարա-
 բան սրով հատեալ զ
 պարանոց երանելոյն ըն-
 ինչն զմարմինն ի խոր
 իւրս մի ցամաք, եւ ան
 քէն ի տեղւոյն սկսաւ խա-
 ռել Դենշապուհ եւ ասէ
 յեղիսկոպոսն. յորժամ
 ելի է- յաշխարհս Հայոց
 շաբաթ մի և զվեց ամիսս
 է-ս- շրջել ինձ անդ ոչ
 յիշմ ես ամենեւին ե

(Հառ. գ. Էջին բ. սիւնակը)

Թե բան մի տրտունջ լուա-
 յ յումեքէ վասն քո. սոյն
 պէս եւ առաւել վասն Յո-
 վսեփայ. զի դա իսկ էր ի
 շխան ամենայն քրիստո
 նէից և հաւատարիմ

յամենայն իրս արքունի.

նաեւ(46) որ մարդպան աշխար-
 հին լեալ էր յառաջ քան
 զիմ երթալն մեծապէս
 զոհ էր զառնէս զայսմա
 նէ եւ ես ինձէն իսկ ա-
 շաւք իմովք տեսաների
 զի իբրեւ հայր(47) համարե-
 ալ էր հաստատուն ամե-
 նայն աշխարհին եւ ա-
 նաշառութք. սիրէր
 զմեծամեծս եւ զփոքու-
 նս. արդ փոխանակ ընդ
 ձեր ես աղաչեմ զձեզ.
 խնայեցէք ի պատուական
 անձինս ձեր, եւ մի մատ
 նիք ի մահ Հարշարանաց
 բոտ առաջնոցն կարգի
 զոր տեսէք աշաւք ձերո
 վք. քանզի եթե ի դոյն
 միտս յամառութեան
 կայք եւ իմ եղեալ ի մը

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

Խ Ա Ր Ա Ջ Ա Ն

(Յովն. Բ. 15, Վանակ. Հց. երգ. Քեր. Նոննոս)

Մեր մատենագիրներէն Վանական վրդ.
 իր Հարցմովք և Պատասխանք գրքին, ինչ-
 պէս նաև Յովհաննէս Երզնկացի իր Քերա-
 կանութեան Մեկնութեան մէջ խառնակաւ բա-
 ւը կը մեկնեն ըսելով՝ «խառնակաւ որ է
 վարիչ իշոյ», «խառնակաւ՝ իշովար ասի
 պարսիկ լեզուով»: Բայց կը յիշուի Յովհ.
 Բ. 15 համարին մէջ, Նոննոս եպս. ի «Յա-
 դագս Առաքելաց» գրքին հայկական հին
 և ընտիր թարգմանութեան մէջ ևս կը յի-
 շատակուի:

Պարագան բառը պարսկերէն է և կը
 նշանակէ «էջ քշելու գործիք», ինչպէս
 Վանական վրդ. նոյնպէս հիներէն Գրիգոր
 Մագիստրոս այդպէս հասկցած են: Պա-

(43) «բերանոյ», (44) «զողորս», (45) «եւ»:

(46) «նա եւ», (47) «հայր հապատուց հաղարեալ երո»:

բաղանը բարդ բառ մ'է, կազմուած խար (էշ) և զհսկն (զարնել) պարսկերէն բառերով: Հ. Աճառեան իր Հայերէն արմատական բառարանին մէջ (Գ. Հատոր) կը յիշատակէ նոյն բառին այլ և այլ ուղղագրութեամբ և նշանակութեամբ գաւառական բառեր, ինչպէս խարեզան (Վան) խարիզան (Սալմաստ), խարզան, խարով բարդուած բառեր կան նաև հայերէնի մէջ, ինչպէս, խարբանդակ՝ որ գործածուած է Ոսկնիորհիկի մէջ, իշախար նշանակութեամբ, խարբուզ (սիշ այծեաւո) (Օր. Ժ. 5), խարուսնիայ (աշորեսպան և սիշախար), մէկ անգամ գործածուած է (Տե՛ս Ուոհայեցի, էջ 427): Խար բառով պարսիկ լեզուին մէջ կազմուած են բազմաթիւ ուրիշ բառեր (տե՛ս Պարսկերէն Բառարան Պարսցի Գորգ Դպրի):

Մարաղան բառին պարզ ստուգաբանութիւնը վերև տուինք. բայց մենք աւելի կ'ուզենք պարզել նոյն բարդութեան առաջին բառը՝ որ է խար կամ խարա, եշ նշանակութեամբ. միևնոյն ժամանակ ըմբռնելու թէ Հայերը և Պարսիկները հնագոյն դարերու մէջ ինչ կը հասկնային խար կամ խարա բառով, և ինչ տեսակ առասպելական կենդանի մ'էր ան, և ինչ դիցարանական և բներեութեան իմաստ կը պարունակէր, հետեւելով փարսի ժողովրդի հին Bundahis (Մենդոց) գրոց մեկնաբանութեան և նոյն գրոց անգղ. թարգմանիչ Westի ծանօթագրութեանց:

Ավեսդայի մէջ յիշատակուած է Khara, (խարա) իբր հոռտանի էշ: Իրանագէտ Prof. Darmesteter իր Ormazd և Ahriman գործին մէջ (էջ 148-151) khara կը նկատէ իբր օգիւնութեան զիւք մը, ամպերու և փոթորիկի անձնաւորութիւն մը, և անտարակոյս, կը յարէ, թէ վառ երևակայութիւն մը կրնայ յայտնի նմանութեան հետք մը գտնել քանի մը առասպելական կենդանիներու ստորոգիւնաց և բնական երևոյթիներու նկատմամբ մէկ քանի մտացածին գաղափարներու միջև. դժուարութիւնը յիշեալ ստորոգիւնները բացատրելուն մէջ է, և նաև զստահ ըլլալ թէ այդ մտացածին գաղափարները հին Զրադաշտականները իրապէս կը պաշտպանէին: Ըստ նոյն հեղինակին, ուրիշ հաւանական տեսութիւն մը սա է թէ իւրաքանչիւր դիցարանական իրողութիւն կը նկատուի քըր-

մութեան կողմէն քաղաքական պատճառներով թոյլատրուած օտար զիւք մը, իբր արժանաւոր առակագոյն յարգանքի, այսպէս Անահիտ աստուածուհին թոյլատրուած է ջուրի հրեշտակի ձևին տակ:

Ուրեմն, ըստ Darmesteterի, մեր խառաքներն առաջին բառը khara՝ թէ՛ Ավեստայի և թէ՛ Bundahisի (Գլ. ԺԹ. էջ 67-69) համաձայն, առասպելական ճիւղակեղ կենդանի մը ըլլալով ստորոգիւններուն և յայտնի նմանութիւն կը դիտուի իր դիցարանական տարրերուն և բնական երևոյթիներու մտացածին գաղափարներու միջև:

Կը գնենք հոս խար կամ խարաին ըստ ստորոգիւնները կամ անոր նկարագրութիւնը, ըստ Bundahis գրոց:

Այլ'ըսենք — 1.— khara կամ khar կը բռնակի ընդարձակած աւալ ովկիանոսին մէջ, երեք ոտք ունի, վեց աչք, ինն բերան, երկու ախանջ, մէկ եղջիւր, սպիտակ մարմին, ոգելից սնունդ. խար արդար է. 2.— Անոր վեց աչքերէն երկուքը կը բռնեն աչքերուն տեղը, երկուքը կը գտնուին գըլխուն և երկուքն ալ ուսերուն վրայ, այս վեց աչքերուն սրութեամբը ան կրնայ յաղթել և կործանել. 3.— Ինն բերաններէն երեքը գլխուն վրայ են, երեքը՝ ուսին, երեքը՝ կողերուն ներքին մասին մէջ, և իւրաքանչիւր բերան իր շուրջը ունի հիւղի մը տարածութիւնը և ինքը Alvand (Համատանի մօտ) լեռան չափ լայն է. 4.— Ոտքերէն իւրաքանչիւրը կըր հողին վրայ կը գնէ, հազար ոչխարի հօտ մը անոր տակ կրնայ սեղմուիլ և իւրաքանչիւր ճախան (paturon, ռանակապի տեղ) այնքան մեծ է որ իր շրջանակէն հազար մարդ՝ հազար ձիերով կրնայ անցնիլ: 5.— Անոր ախանջները Մազանդարանի չափ ընդարձակ են. 6.— Եղջիւրը իբր թէ ոսկիէ շինուած է և խոռոջաւոր և ուր բուսած են հազարաւոր մեծ ու պղտիկ եղջիւրանման ճիւղեր, ոմանք ուղտի վայել, ոմանք՝ ձիու, ոմանք՝ եղան և ոմանք խուռ. 7.— Այդ եղջիւրով կը յաղթէ և կը ցրուէ այն ամէն վնասակար փառութիւնները զոր յառաջ կը բերեն թունաւոր արարածները: 8.— Երբ նոյն հոռտանի էշը իր պարանոցը վեր կը բարձրացնէ ովկիանոսին մէջ, իր ախանջները սարսափ կ'ազդեն և մեծատարած ովկիա-

նոսին բոլոր ջուրերը սաստկութեամբ կ'ալիկոծին՝ Ganāvadhi (լեռ մը) կողմը երկիրը կը շարժի: 9.— Երբ ան կ'աղաղակէ՝ Որմիկի ստեղծութենէն ջուրի էլ արարածները կը յղանան. միենոյն ժամանակ, ջուրի բոլոր միասակար յղի արարածները՝ երբ կը լսեն այդ աղաղակը՝ կը վիժեն: 10.— Երբ ան կը միգէ ովկիանոսին մէջ կը մաքրուին ծովի բոլոր ջուրերը որ կը գտնուին երկրի եօթն գաւառներուն մէջ. — այդ իսկ պատճառաւ է որ բոլոր էշերը կը միգեն՝ երբ ջուրը կը մտնեն: — ատոր համար կ'ըսեն հետեւեալ կերպով. Ո՞վ եւ ռատանի էշ, եթէ ջուրի համար ստեղծուած չըլլային՝ ծովուն ամբողջ ջուրը պիտի կորսուէր այն ապականութենէն զոր կը բերէ չար ուղիին թոյնը ջուրին մէջ, Որմիկի արարածներուն մահուան միջոցաւ: 11.— Դիւսարը լիութի կերպով իր սահմանին մէջ կը բռնէ ովկիանոսին ջուրը ետտանի իշուն օգնութեամբ: 12.— Սաթին նկատմամբ այսպէս կը խօսուի, թէ ան ետտանի իշուն աղբն է, որովհետեւ ան որքան շատ ուղիւնք սնունդ ունենայ, այնքան նաեւ հեղուկ սնունդին խոնաութիւնը մարմնոյն երակներէն կ'երթայ մէկին մէջ, և աղբն ալ կ'օղնչանայ»:

«Խար» կամ «խարա» այս նկարագրութեան ժԱ. հատուածէն երեան կուգայ ովկիանոսին մէջ Դիւսարը զից գործակցութիւնը առասպելական կենդանիին հետ. Դիւսարը որ կը յիշուի Ավիստայի մէջ ևս մեր Տիր դիքն է, և շնիկ աստղն ալ անոր ներկայացուցիչը երկնից մէջ. Bundahis գրոց ինչ ինչ մասերուն մէջ ալ կը հաստատուի Դիւսարի կամ Տիր զից անձրեւարեր զօրութեան և ջրոյ պահպանութեան պարագան, «Դիւսարը կամ Տիր կ'աղաչէ Որմիկին որ յաջողութիւն պարգեւէ իրեն, և Որմիկը անոր կը շնորհէ միենոյն ժամանակ տասն զօրաւոր ձիերու, տասն ուժով ուղտերու, տասն ցուլերու, տասն լիւններու և տասն գետերու ոյժ և զօրութիւն. այս որ կը լսէ Apaosh զեւ սարսափահար կը պայքարի Դիւսարի ոյժին հետ. սակայն Տիրը կը յաջողի իշխել ջուրին վրայ և կը շինէ առատ անձրեւի հեղեղներ, որոնց կաթիլները ցուլի և մարդու գլուխի չափ, կը մաքրագործեն ամէն ինչ»:

Bundahisի շատ էջերուն մէջ

այս մտօք բացատրութիւններ պակաս չեն. արդ, համաձայն այս տողերուն, խարի կամ խարաի ջուրի մաքրութեան և Տիր զից ալ անոր հետ գործակցութեան պարագան յայտնի ըլլալով՝ երկուքն ալ ըստ հեթանոսական հաւատոց, կ'աղղեն ջուրի վրայ և անձրեւարեր զօրութեան: Այս բացատրութիւններէն հասկնալի է թէ հայերէն խարազան բառին խար բառը կը պարունակէ զիցարանական և օգերեւութական նշանակութիւն մը, ինչպէս ակնարկուեցաւ վերեւ. և միենոյն ժամանակ երեան կ'ենթէ թէ մեր մատենագիրներուն ծանօթ և հայ զիցարանական պոնդէօնին մէջ տեղ ունեցող Տիրը կամ, ըստ Ավիստայի, Դիւսարը զիք մ'է և պաշտօն ունի ջրոյ և անձրեւի տեղացման երկրի վրայ, իշխող մը ովկիանոսի ալիաց. և երաշտութեան պաշտպան դեւերուն դէմ կը մղէ ահաւոր պայքար մը որուն նկարագրութեան կը հանդիպինք զարձեալ Ավիստայի գիրքին մէջ, հանդերձ փառարանութեամբ և օրհներգութեամբ, ի գովեստ Տիր զից:

Հայ հին մատենագրութեան մէջ Տիր զից՝ ջուրի, անձրեւի և ծովու իշխողութեան մասին հայկական դիցարանութիւնը լուռ կը մնայ, թէեւ հայ ռամկագիտութիւնը այդ մասին պահած է շատ բան, այդ նիւթերով զբաղող հեղինակները չեն անդրադարձած Տիր զից այդ հանգամանքին. մեր խարազան բառին այս ստուգաբանական համեմատ տողերուն տաթիւ պատեհ առիթ կը նկատենք Տիր զից այդ հանգամանքը ճշգիւ հայ ժողովրդային աւանդութեանց փշրանքներովը:

Տիրը՝ մեր հնագոյն պատմիչներու համաձայն, Արամազդի դպիրն է. աւանդութիւնը կուտայ անոր «Դպիր Դիւսարի քրմաց» տիտղոսը, ան աւանդողն է ճարտարութեանց ուսումը, երազացոյց և երազընդհան է: Տիրն էր աստուածներու և քուրմերու միջև միջնորդ և հրեշտակ, ան կը յայտնէր երազներու դադանիքը, կ'ուսուցանէր գիտութիւնները և աստուածներու դպրութիւնը կ'ընէր: Այս յատկութիւններէն մին մինչև հիմակ խորհրդաւոր կերպով մնացած է հայոց պառաւներու բերանը, երբ կ'ըսեն. գրողը ինչ ամի, որ անտարակոյս Տիրն է. նմանապէս ցարդ մընացած է երազ մեկնելու կախարհութիւն:

նը, եղունգին նայելով գուշակութիւնը և ներքին հայտնի, որ նոյնպէս հին հեթանոսական հետքեր են: Տիր դից պաշտամունքի տեղին էր Երեւանի և Արտաշատի մէջ տեղին Երազանդը ըստած աւանը, իսկ անոր պատկերը կը կոչուէր Տրիդի: Տիրի մասին ուրիշ աւանդութիւններ ալ կան, անոր նուիրուած էր չորրորդ ամիսը, որ ըստ հին տարւոյն, Հոկտեմբերի կը համապատասխանէր և կը կոչուէր Տրէ կամ Տրեայ: Տիրը ծագումը արեւական զիջարանութեան կը վերաբերի, և անոր պաշտօնը՝ ուղղակի Պարսիկներէն Հայոց անցած է: Պարսիկք, ինչպէս նաև Հայք Տիրի նուիրուած ամսոյն տասներկուերորդ օրը կը կոչէին Տիրական, որ Արիական ևս կը յորջորջի Մոմ և Արան զրոյց մէջ, այսինքն ջրախաղորդին, որովհետեւ այս տօնին՝ ոչ միայն վարդ, այլ և սովորական ջուր կը սփռէին Հայք և Պարսիկք իրարու վրայ, ի յիշատակ ջրհեղեղին: Տիրի անուամբ տեղւոյ և մարդու անուններ շատ կան մեր պատմութեան մէջ որոնց յիշատակութիւնը գտնելիք կ'ընենք, ինչպէս նաև երգման և բացազանչութեան այն հնագոյն ձևերն՝ Տիր դից անունով, որոնք պահուած են աւանդութեանց և լեզուական գանձարաններու մէջ:

Տիր դից մասին մեր այս տողերով մասնաւորապէս կ'ուզենք մատնանշել թէ Պարսիկք նոյն դից «ամպոց և անձրեաց հոգեղոյ ալ ճանչնալին զՏիր» (Արիւան, Հիմն Հաւատք Հայոց, էջ 288): Տիրի նոյն հանգամանքին վրայ, որքան որ կը լռէ մեր հին մատենագրութիւնը, բայց պահած է գայն մինչև ցայսօր Հայ ռամկագիտութիւնը: Ծիածան կը կոչուի հասարակօրէն այն անձրևի և լուսոյ շաղուածն երկնքի թևէն կտրուած, գոյնզգոյն բայց սակաւաւուն կամարը, զոր յիտ աշխարհակուլ ջրհեղեղին, կ'ըսեն Ս. Գրքը, Աստուած իրրե նշան յիշատակի ցուցուց մարդկան. «... գաղեղն իմ եղից յամպս...» խօսքով:

Ռամկագիտութիւնը ծիածանը կը կոչէ նաև ծիրանի գօշի, կանաչ կարմիր գօշի, երկան գօշի, անանակ՝ (հաւանաբար տղեղնակ), ըստ Անանիոս Երաւակացոյ կոչուած է նաև Աստուածակաւար, հաւանաբար քրիստոնէից կոչմէն, ինչպէս հիմակ ալ ռամկներէն կ'ըսուի Աստուածանի գօշի, բայց

ծիածանի օգերեւութիւն ուշադրութեան առնուելիք անուանակոչութիւնն է, ըստ հայ ռամկագիտութեան, Տիրական կամ Տիրական գօշի ասացուածքը, զոր հին հայերը կուտային ծիրանի գօտիին, «աւելի հին եւ անծանօթ կրօնից աւանդութեամբ»: Ահա գրականութեան պակասը կը լրացնէ ռամկագիտութիւնը իր պահպանած գեղեցիկ բառով ու կը հասկցնէ թէ Տիր դիք կը հոգայ ամպը և անձրևները, ոտգեղու համար ցամքած հողերն ու արտերը:

Տիրական գօշի աւանդական ասացուածքին նկատմամբ կը վկայեն յիտին գարուն մատենագիրներէն ռմանք, ինչպէս և տաւմարն. «Տիրական գօտի կոչեցեալն՝ շուրջ զարեգակամբ երևեցաւ զօրն ամենայն». «Վասն Տէրունական գօտւոյն... յոյժ անմիտքն ասացին զօտի աստուածական». Ծիածանի մասին ակնարկութիւն ունին նաև Թովմաս Արծրունի, զոր ասացին որդիք տարրապաշտին՝ գօտի Արամագ-գայ» (տե՛ս Հ. Բ. Սարգիսեանի Ագարակ-գեղոս և այլն, էջ 152): Տիրական գօտիի նկատմամբ հայ ժողովուրդը կ'ընծայէ պէս պէս մոզական զօրութիւններ և յօրինած է շատ զրոյցներ՝ որոնցմէ ռմանք պահուած են գաւառաց մէջ. մասնաւորապէս Երակի և Սերաստիոյ մէջ կ'ըսեն. «Եթէ տղաք անցնին այդ գօտւոյն տակէն՝ իսկոյն կը ծերանան, և ծերք՝ մանկութիւն կը դգենուն, կանայք այդ մարդու կը փոխուին, և այրերն ալ՝ կանանց» (նոյն, էջ նոյն. — Գ. Սրկի Փշրակ Երակի ամբարձնից, էջ 197). Սերաստիոյ Հայերը քաղաքին զիմացը (Արիւան անդին) Իշխանի կոչուած լեռնամէջ հայ գիւղը ուխտի կ'երթան Մայիս Դին, մատաղանի կ'ընեն, տղաներին կը թոցեն (այս պատճառաւ իստրաքի տօն ալ կը կոչուի այս օրուան հանդէսը), նոյն օրը եօթն անգամ կ'անձրևէ, եօթն անգամ կ'արևէ, և այդ օրին փոփոխմամբ ծախած ծիրանի գօտիին տակէն անցնող մանչը աղջիկ կ'ըլլայ, աղջիկն ալ մանչ (Գրաւոր Տեղեկութիւն Կ. Գարիկեանի):

Հայ ժողովրդեան ռամկագիտութիւնը տարակոյս չկայ թէ մեծապէս պիտի լուսարանէ հայ մատենագրութեան և հայ հեթանոսական հաւատքի անյայտ մնացած կէտերը, ուստի ջանալու ենք՝ հրատարակուած ռամկագիտական պատրաստ նիւթերը ի մի հաւաքել, և գաղութներու հայ ժողովրդեան մէջ ռամկագիտական պրպրտումները շարունակել հայ մշակոյթի նոյն գանձերը կորուստէ փրկելու համար:

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ